

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is an author's version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/36736>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-07 and may be subject to change.

Wat voor vlees zit in de kuip? Consumentenvertrouwen en consumentenzorgen rondom de veiligheid van voedsel¹

Tetty Havinga

Gepubliceerd in *Recht der Werkelijkheid* 2005 (themanummer Veiligheid, Vertrouwen en Good Governance, Roel Pieterman, Paul Dekker en Henk Elffers, red), 109-130.

De laatste tien jaar staat het thema voedselveiligheid sterk in de belangstelling. Kranten schrijven erover, de Tweede kamer praat erover en milieu- en consumentenorganisaties organiseren acties. Regelmatig worden we opgeschrikt door incidenten zoals salmonella-besmetting, gekkekoelziekte, bestrijdingsmiddelen op fruit, en dioxine in kip of melkproducten.

In deze bundel gaat het over maatschappelijk vertrouwen, veiligheid, technologische risico's en het herwinnen van het vertrouwen. Deze thema's spelen ook rond voedselveiligheid. Vaak wordt gezegd dat de incidenten die zich de afgelopen jaren hebben voorgedaan rond voedselveiligheid (dioxine, BSE, salmonella) ertoe hebben geleid dat consumenten hun vertrouwen in de vanzelfsprekende veiligheid van voedsel hebben verloren (Buzby 2001; de Boer e.a. 2005:242; Grievink c.s. 2002: 479-481; Havinga 2003: 190; de Jonge e.a. 2004; Koelen & Lijklema 2004: 248; Käferstein 2003; Lang in Rougoor 2003:10; Röhr e.a. 2005: 649; Rosati & Saba 2004; Vogel 2001). Volgens Van Sluys, directeur van het Voedingscentrum, lijkt gezonde twijfel over het voedsel steeds vaker plaats te maken voor een gevoel van wantrouwen. Ze brengt dit in verband met crises rond BSE en dioxine en aanhoudende mediaberichten over incidenten met voedsel (Future of food 2002: 21).

Tijdens een rondetafelconferentie in 2001 met bewindslieden, vertegenwoordigers van de voedselbranche, consumentenorganisaties en landbouw uit Nederland en Duitsland speelde bij de conferentiegangers één doelstelling de hoofdrol: "het terugwinnen van het vertrouwen van de consument" (Future of food 2002: 16). In een gezamenlijk manifest bepleitten de Nederlandse Voedingsmiddelenindustrie (VAI), het Centraal bureau levensmiddelenhandel (CBL), de Stichting Merkartikel (SMA) en de Consumentenbond in 2002 een sterke en onafhankelijke Nederlandse voedselautoriteit. 'Mede gezien de recente voedselcrisis is dit van groot belang om het consumentenvertrouwen in de veiligheid van levensmiddelen te herwinnen en te versterken.'² Kortom, uiteenlopende organisaties en personen maken zich zorgen over het afnemende vertrouwen van consumenten in de veiligheid van voedsel. Dit afnemende consumentenvertrouwen is vervolgens een aanleiding of argument voor de overheid, de voedingsindustrie, de supermarkten en consumentenorganisaties om maatregelen te nemen of te bepleiten, waarmee men hoopt het vertrouwen van de consument in het voedsel en de voedselleveranciers te herstellen.

¹ Ik wil Janneke de Jonge (Marktkunde en Consumentengedrag, Wageningen Universiteit en Research Centrum) bedanken voor haar commentaar en suggesties en voor het ter beschikking stellen van ongepubliceerde resultaten van de VWA Consumentenmonitor 2003 en 2004. Ook Sophie Scholten en redacteurs van dit tijdschrift hebben mij geholpen met suggesties en commentaar.

² Manifest Nva van VAI, CBL, SMA en Consumentenbond aan Ministeries van Volksgezondheid en van Landbouw, 14 januari 2002. Productschap PVE stelt het als een gezamenlijke opdracht te ervaren 'het vertrouwen van de consument in de veiligheid van het voedsel te herwinnen, behouden, versterken en bovenal waar te maken.' (brief PVE aan Tweede kamer, 16 januari 2002 betreffende de Nederlandse Voedselautoriteit kenmerk 607-WS-NILA-B822). In 2002 werd de Voedsel en Warenautoriteit ingesteld belast met toezicht, risicobeoordeling en risicocommunicatie. De protesten van consumentenbond, VAI en CBL toen de Voedsel en Warenautoriteit werd ondergebracht bij het Ministerie van Landbouw tijdens de formatie van het tweede kabinet Balkenende zijn eveneens ingegeven door de vrees dat het consumentenvertrouwen wordt geschaad doordat de VWA als minder onafhankelijk wordt gezien (de Volkskrant 2 juli 2003 'Toezicht op voedsel moet beter. Kritiek op Voedsel en Waren Autoriteit').

In deze bijdrage wil ik nagaan hoeveel vertrouwen consumenten hebben in de veiligheid van voedsel. Is dit vertrouwen de laatste jaren afgenomen? Waarover maken consumenten zich zorgen? Hebben ze vertrouwen in de bestaande waarborgen voor voedselveiligheid? Is vertrouwen in veilig voedsel te beschouwen als een onderdeel van een algemeen maatschappelijk vertrouwen? Wie maken zich zorgen over veiligheid van het voedsel, zijn het vooral hoog opgeleide, kritische en mondige burgers of zijn het juist de laag opgeleide burgers? En welke consequenties heeft dat voor de regulering van voedselveiligheid?

Voedselveiligheid

Wat is voedselveiligheid? Veilig voedsel betekent dat het voedsel geen nadelige gevolgen heeft voor de gezondheid van de consument. Veilig voedsel is niet hetzelfde als vers voedsel, biologisch voedsel of gezond voedsel. Ook verse, biologisch geteelde sla kan bijvoorbeeld bacteriologisch verontreinigd zijn.

Aan voedsel kunnen verschillende risico's voor de gezondheid zijn verbonden: besmetting en verontreiniging van voedsel (ziektekiemen en prionen), restanten van toxische stoffen (diergeneesmiddelen, bestrijdingsmiddelen, dioxine), allergenen en bepaalde voedingsstoffen of de verhouding daartussen (suikers, verzadigde vetzuren, ongezond voedingspatroon) (Buzby 2001, Van Kreijl & Knaap 2004; Rougoor e.a. 2003). Bij sommige voedingsmiddelen is de kans groter dat er een risico bestaat voor de gezondheid van consumenten. Dit is bijvoorbeeld het geval bij vlees, vis, zuivelproducten en voedsel voor zuigelingen en zieken. Welk voedsel is veilig? Deze vraag is niet altijd eenvoudig te beantwoorden. Wat de ene consument zonder negatieve gevolgen voor de gezondheid kan eten, kan voor een andere consument tot nadelige gevolgen leiden (bijvoorbeeld vanwege een zwakke gezondheid, vanwege het voedingspatroon, vanwege een allergie of aandoening). Bovendien kan de wijze van bereiding of bewaren van voedsel leiden tot voedselvergiftiging of juist aanwezige schadelijke bacteriën onschadelijk maken. Ook zijn de risico's van bepaalde productiewijzen of toevoegingen niet altijd bekend. Tenslotte is soms sprake van een verschil tussen subjectieve en objectieve risico's.

Voedselveiligheid betekent niet dat er aan het consumeren van het voedsel helemaal geen risico verbonden zou kunnen zijn. Het is onmogelijk om elk risico uit te bannen. Het gaat erom welke risico's aanvaardbaar worden geacht. Er bestaat geen volledige consensus over welke risico's aanvaardbaar zijn.

In de loop van de tijd zijn verschuivingen opgetreden in wat als grootste voedselveiligheidsprobleem wordt gezien. Zo ging tussen 1970 en 1990 veel aandacht naar schadelijke chemische stoffen in voedsel, later verschuift de aandacht naar gezonde voedingsmiddelen, terwijl er de laatste tijd daarnaast weer meer aandacht is voor chemische voedselveiligheid.

De laatste jaren gaat het in het maatschappelijk debat over voedselveiligheid niet alleen om mogelijke risico's van een onveilig voedingsproduct. Zorgen over risico's die zouden zijn verbonden aan bepaalde eetgewoontes krijgen recent veel aandacht. In onze maatschappij eten mensen lang niet altijd 'gezond', zo wordt er te veel, te vet, te zoet of te zout gegeten. Ook het aantal kinderen dat zonder ontbijt naar school gaat baart zorgen. De bestrijding van overgewicht is de laatste jaren een maatschappelijk en politiek issue geworden en is een van de speerpunten van het preventiebeleid voor de volksgezondheid³. Minister Hoogervorst benoemde onlangs Paul Rosenmöller als voorzitter van het convenant overgewicht. Hij zal

³ Kamerstukken II 2003/04, 22 894, nr. 20.

zich als aanjager en ambassadeur inzetten voor de totstandkoming van een effectief convenant waardoor mensen gezonder moeten gaan eten en meer gaan bewegen⁴.

Consumentenvertrouwen afgenomen?

Ondanks de aandacht in de media voor voedselincidenten en de veelgehoorde zorg over een verlies van consumentenvertrouwen en de noodzaak het consumentenvertrouwen te herstellen, blijkt uit consumentenonderzoek dat de meeste Nederlanders vertrouwen hebben in de veiligheid van hun voedsel.

In 2002 zegt 91 % van de ondervraagden dat het eten in Nederland over het algemeen (zeer) veilig is (Dagevos & Hansman 2003:44). In 2000 was dit 83% (Dagevos, van Gaasbeek & Verhoeven 2001). Slechts 1% acht het eten over het algemeen onveilig (Dagevos & Hansman 2003:44). Volgens een ander consumentenonderzoek, de Consumentenmonitor van de Voedsel en Warenautoriteit (VWA), heeft ongeveer driekwart van de consumenten vertrouwen in de veiligheid van voedingsmiddelen (zie tabel 1). De overgrote meerderheid van de Nederlandse consumenten heeft dus vertrouwen in de veiligheid van het voedsel. Uit beide onderzoeken blijkt het vertrouwen in de meest recente meting groter dan voorheen. De Jonge e.a. hebben het consumentenvertrouwen in de veiligheid van voedingsmiddelen over het algemeen gemeten aan de hand van stellingen. Op basis hiervan zijn twee indexen geconstrueerd, een voor vertrouwen in voedselveiligheid en een voor wantrouwen (de Jonge e.a. 2004:8, zie tabel 1) De gemiddelde score voor vertrouwen is 3,6 op een schaal van 1 tot 5 (dus tussen 'niet mee oneens/ niet mee eens' en 'mee eens'). Dit betekent een redelijke mate van vertrouwen. De score voor uitspraken die wantrouwen uitdrukken is 2,8, dat is vrijwel neutraal.

Tabel 1 Consumentenvertrouwen in de veiligheid van voedingsmiddelen over het algemeen

<i>Stelling</i>	<i>Gemiddelde score</i>		<i>Percentage (helemaal) mee eens</i>	
	<i>2004</i>	<i>2003</i>	<i>2004</i>	<i>2003</i>
Ik ben optimistisch over de veiligheid van voedingsmiddelen	3,42	3,46	54%	58%
Ik vertrouw erop dat voedingsmiddelen veilig zijn	3,77	3,81	75%	77%
Ik ben tevreden over de veiligheid van voedingsmiddelen	3,49	3,48	58%	57%
Over het algemeen zijn voedingsmiddelen veilig	3,83	3,84	79%	76%
<i>Vertrouwen (gemiddelde bovenstaande 4 stellingen)</i>	<i>3,62</i>	<i>3,65</i>		
Ik maak me zorgen over de veiligheid van voedingsmiddelen	2,72	2,90	24%	31%
Ik voel me onbehaaglijk over de veiligheid van voedingsmiddelen	2,55	2,73	17%	23%
Door voedselschandalen sta ik wantrouwend	3,00	3,13	37%	41%

⁴ Eind september kwamen de convenantpartijen onder zijn voorzitterschap bijeen om het gezamenlijke actieplan vast te stellen en vervolgstappen voor de uitvoering af te spreken. In januari 2005 werd het convenant overgewicht getekend door de ministers van VWS en OCM, de Federatie Nederlandse Levensmiddelen Industrie, Koninklijk Horeca Nederland, Centraal Bureau Levensmiddelenhandel, Zorgverzekeraars Nederland, VNO-NCW, MKB-Nederland, NOC*NSF, Vereniging Nederlandse Cateringorganisaties (<http://www.minvws.nl/persberichten/vgp/2005/rosenmiller-voorzitter.asp>, 9 september 2005). De Consumentenbond heeft het convenant niet getekend omdat overheid en bedrijfsleven hun verantwoordelijkheid zouden afschuiven op de consument.

tegenover de veiligheid van bepaalde voedingsmiddelen				
<i>Wantrouwen (gemiddelde bovenstaande 3 stellingen)</i>	2,75	2,92		

Bron: VWA Consumentenmonitor 2003 en 2004⁵.

* Een hoge waarde op de schaal (van 1 tot 5) betekent een hoog vertrouwen respectievelijk een hoog wantrouwen van de consument ten aanzien van de veiligheid van voedingsmiddelen. Respondenten antwoorden op een schaal van 1 (helemaal niet mee eens) tot 5 (helemaal mee eens). Het percentage (helemaal) mee eens betreft de respondenten die antwoorden het helemaal eens plus de respondenten die zeggen het eens te zijn met de betreffende stelling (score 4 en 5).

Sommige consumenten zijn het kennelijk tegelijkertijd eens zijn met enerzijds een stelling die vertrouwen in de veiligheid van voedsel weergeeft en anderzijds een stelling waaruit gebrek aan vertrouwen in voedselveiligheid spreekt. Het is de vraag of hier echt sprake is van twee verschillende fenomenen of dimensies of dat dit onderzoeksresultaat is veroorzaakt door de wijze van meten? Immers, de negatief geformuleerde items vormen de ene dimensie (wantrouwen), de positief geformuleerde de andere (vertrouwen). Is dit meer dan het effect van de richting waarin statement is geformuleerd? Misschien zijn veel mensen sterk geneigd het met een voorgelegde uitspraak eens te zijn, terwijl anderen de neiging hebben het niet met een stelling eens te zijn, en tenslotte sommigen wellicht elke uitspraak afzonderlijk op waarde schatten? Meet je dan nog vertrouwen of wantrouwen in voedselveiligheid? Of meet je eigenlijk uitsluitend of mensen een ja-knikker of klager zijn?

Dat consumenten vertrouwen hebben in voedselveiligheid is ook de bevinding in focusgroepdiscussies medio 2000 (Poortinga en Dekker 2002). Berichtgeving over voeding leidt soms wel tot enige ongerustheid maar de neiging problemen te relativiseren overheerst. Deelnemers die zich negatief uitlaten worden door anderen 'teruggefloten' met relativiserende opmerkingen (het valt wel mee). De deelnemers beschouwen de voedselschandalen van de voorgaande jaren als incidenten en niet als structureel probleem.

Toch zorgen over veiligheid voedsel?

Beleidsmakers, toezichthouders en ambtenaren zouden vaak de publieke opinie construeren op basis van activiteiten van belangengroepen in plaats van op basis van opinieonderzoeken onder de gehele bevolking (Hood, Rothstein & Baldwin 2001: 125). Misschien ligt hier de verklaring voor de discrepantie tussen de opvatting van maatschappelijke organisaties en wetenschappers, dat het consumentenvertrouwen zorgwekkend is en de tamelijk positieve resultaten van de consumentenonderzoeken. Het kan ook zijn dat de bezorgdheid over afnemend consumentenvertrouwen is gebaseerd op indicaties dat consumenten zich wel degelijk zorgen maken over de veiligheid van het voedsel.

Het algemene oordeel van consumenten dat het voedsel veilig is, betekent namelijk niet dat Nederlandse consumenten zich nooit zorgen maken over de veiligheid van voedsel. Dit bleek al uit de niet erg lage score voor wantrouwen in de voedselveiligheid in de VWA consumentenmonitor. Uit de consumentenmonitor (de Jonge e.a. 2005: 10-11) blijkt dat consumenten het minst vertrouwen hebben in kip, kant-en-klaarmaaltijden en vitaminepreparaten, zowel in 2003 als in 2004 heeft minder dan 50% vertrouwen in de veiligheid van deze producten⁶. Meer dan driekwart van de consumenten heeft vertrouwen in de veiligheid van brood, kaas, melkproducten en verse groente (de Jonge e.a. 2005: 11; de Jonge e.a. 2004: 845). Slechts 16% van de respondenten zegt zich nooit zorgen te maken over

⁵ De Jonge e.a. 2005 en informatie van J. de Jonge (Marktkunde en Consumentengedrag, Wageningen Universiteit en Research Centrum) aan de auteur.

⁶ In 2002 zijn het kant-en-klaarmaaltijden, vitaminepreparaten, sport en energiedranken en kant-en-klaarproducten die het minst vertrouwen genieten (de Jonge e.a. 2004:844-845).

de veiligheid van een bepaald voedingsmiddel (de Jonge e.a. 2004: 844). Mensen maken zich het meest zorgen over schadelijke bacteriën in kip, te veel vet in chips, schadelijke bestrijdingsmiddelen in verse groente en hormonen in vlees (zie tabel 2)⁷. Nederlandse consumenten blijken een algemeen vertrouwen in de veiligheid van het voedsel te combineren met zorgen over bepaalde voedselproducten.

Wanneer aan consumenten wordt gevraagd wat ze belangrijk vinden aan hun eten, blijkt dat eten vooral lekker, gezond, gevarieerd, voedzaam en vers moet zijn. Gezond eten scoort hier vrij hoog (Dagevos & Hansman 2003:41-42).

Bij het kopen van eten letten consumenten volgens eigen zeggen vooral op vers- en frisheid, houdbaarheidsdatum en hygiëne in de winkel; al deze overwegingen kunnen te maken hebben met het vermijden van mogelijke risico's. Consumenten kijken minder naar doorstraling, biologisch keurmerk en genetische modificatie (Dagevos & Hansman 2003:42-43).

Consumenten is ook gevraagd hoe groot zij de kans achten dat voedingmiddelen schadelijk zijn voor hun gezondheid: ruim een derde van hen acht de kans op schade voor de eigen gezondheid groot bij kip en eieren en bij vlees en vleeswaren. Ook gemaksvoeding en zuivelproducten scoren slecht (30% grote kans schadelijk gezondheid). Er is bij deze vraag overigens een groot aantal mensen dat het antwoord niet weet (variërend tussen 34 en 66%). Dit wijst op grote mate van onzekerheid over de effecten van voedsel op de eigen gezondheid (Dagevos & Hansman 2003: 46-47).

Tabel 2

<i>Wilt u aangeven of u zich zorgen maakt over de veiligheid van de volgende voedingsmiddelen. Indien ja, waar maakt u zich zorgen over?</i>			
Voedingsmiddel	Geen zorgen	Wel zorgen ⁸	Zorgen over:
Kip	37%	56%	Schadelijke bacteriën (83%) Hormonen (41%) Ziek worden (34%)
Chips	36%	46%	Te veel vet (83%) Te dik worden (69%) Toevoeging smaakstoffen (33%)
Verse groenten	55%	44%	Schadelijke bestrijdingsmiddelen (89%) Gevolgen gezondheid (31%) Schadelijke bacteriën (28%)
Rundvlees	52%	43%	Hormonen (70%) Schadelijke bacteriën (43%) Gevolgen gezondheid (40%)
Varkensvlees	50%	39%	Hormonen (62%) Gevolgen gezondheid (46%) Schadelijke bacteriën (43%)
Kant-en-klaar	29%	29%	Tekort vitaminen (72%) Toevoegingen (45%) Schadelijke bacteriën (28%)

Bron: Dagevos & Hansman 2003: figuur 11, p 45.

⁷ Italiaanse consumenten zien granen als veilig en vlees en eiprodukten als minst veilig (Rosati & Saba 2004).

⁸ De kolommen 'geen zorgen' en 'wel zorgen' betreffen uitsluitend respondenten die het product kopen of consumeren; de overige respondenten kopen of gebruiken nooit dit product. Zo koopt 7% (100-37-56) van de respondenten nooit kip. Mensen kunnen het product niet kopen omdat zij zich grote zorgen maken over de veiligheid, maar er kunnen ook heel andere redenen zijn.

De zorgen van consumenten over voedselveiligheidsrisico's verschillen van land tot land (Buzby 2001, Poppe & Kjærnes 2003). Uit een vergelijkend onderzoek in zes West-Europese landen in 2002 blijkt dat het consumentenvertrouwen in voedsel het hoogste is in Groot-Brittannië en het laagste in (West) Duitsland en Italië. Noorwegen, Denemarken en Portugal nemen een middenpositie in. Nederland is in dit onderzoek niet opgenomen. Het is vooral erg opmerkelijk dat het vertrouwen in Groot-Brittannië het hoogst is. De onderzoekers hadden anders verwacht vanwege de BSE crisis en andere grote voedselschandalen in dat land (Poppe & Kjærnes 2003:38)⁹. Ook op basis van Eurobarometer gegevens blijkt dat inwoners van België en Duitsland het minste vertrouwen hebben in voedselveiligheid, terwijl inwoners van het Verenigd Koninkrijk en van Nederland hierin veel vertrouwen hebben (Poortinga & Dekker 2002).

Verklaringen voor consumentenvertrouwen in veiligheid voedsel

Hoe consumenten de veiligheid van voedsel waarnemen is de resultante van veel factoren zoals het niveau van voedselveiligheid, de toegang tot informatie, het vertrouwen in informatiebronnen en ervaringen met voedselincidenten. Poppe & Kjærnes (2003) en Salvatore & Sassatelli (2004) stellen dat gewoonte belangrijk is bij vertrouwen in voedsel. Ook is volgens deze auteurs sprake van een sterke band met de identiteit omdat voedsel dagelijks wordt opgenomen in het lichaam van de consument. Het is van groot belang om aandacht te besteden aan de sociale en relationele aspecten van voedsel volgens deze auteurs. In de huidige westerse wereld zijn we afhankelijk van complexe en dynamische systemen van voedselproductie bestaande uit lange ketens van onpersoonlijke vaak onbekende en geïnstitutionaliseerde actoren. Consumenten moeten vertrouwen op een groot aantal actoren, zowel voor het verkrijgen van voedsel als informatie over dat voedsel.

Verklaringen voor de variatie in vertrouwen in voedselveiligheid gaan in drie richtingen: informatie, institutionele en culturele factoren (Poppe & Kjærnes 2003:13-14). De eerste verklaring legt de nadruk op informatie. Centrale veronderstelling is dat informatie het vertrouwen versterkt en dat wantrouwen kan worden verklaard door een gebrek aan informatie of door verkeerd begrepen informatie. Betere informatievoorziening kan dan leiden tot publieke acceptatie van bepaalde risico's en tot meer vertrouwen. Volgens Frewer (2003: 62) houdt deze benadering onvoldoende rekening met psychologische factoren die de publieke acceptatie van risico's beïnvloeden. Bruhn (2005) concludeert op basis van diverse experimentele voorlichtingsprojecten dat effectieve communicatie over risico's kan leiden tot een meer accurate perceptie van risico's. Daartoe moet de communicatie uitgaan van alle zorgen van consumenten. Informatie over de risico's van een bepaald product of productiewijze zal alleen worden geaccepteerd wanneer het publiek de regulerende instantie beschouwt als effectief en werkend in het belang van consumenten, de informatiebron wordt vertrouwd, er aan het nieuwe product of de productiemethode belangrijke voordelen verbonden zijn en het risico wordt beschouwd als laag of onder controle.

Uit de consumentenmonitor blijkt dat consumenten die informatie hebben gezocht over de veiligheid van voedingsmiddelen over het algemeen, minder vertrouwen hebben in de veiligheid van voedingsmiddelen dan consumenten die geen informatie hebben gezocht. De onderzoekers zien twee mogelijke verklaringen voor dit verband: consumenten met belangstelling voor en betrokkenheid bij voedselveiligheid maken zich sneller zorgen en zoeken daardoor eerder informatie, of de geraadpleegde informatie heeft niet geleid tot een

⁹ Het geconstateerde hoge vertrouwen in Groot-Brittannië is in overeenstemming met de resultaten van een opinieonderzoek van The Guardian/ICM. Hieruit bleek dat slechts 54% van het Britse publiek bezorgd is over BSE, terwijl in Duitsland en Griekenland 86% hierover bezorgd is (Nederland en Italië hebben ook hoog niveau bezorgdheid) (Spriggs & Isaac 2001:179).

toename van het vertrouwen (informatie niet gevonden, informatie tegenstrijdig of niet geruststellend) (de Jonge e.a. 2005: 25-26).

Er is sprake van een kloof tussen het oordeel van deskundigen en van het publiek over de risico's verbonden aan voedsel (Kirk e.a. 2002; Savadori e.a. 2004). Volgens de Wit (2003: 13) overschat het publiek de risico's van BSE, hormonen, genetisch gemodificeerd voedsel en kleurstoffen, terwijl de risico's van salmonella, schimmels en zware metalen worden onderschat¹⁰. Macfarlane (2002) bespreekt vier omstreden voedselissues: het gebruik van smaakversterker monosodium glutamaat in voedsel, doorstralen van voedsel, restanten van bestrijdingsmiddelen op voedsel en genetisch gemodificeerd voedsel. In het publieke debat over deze vier kwesties gebruiken alle partijen wetenschappelijke informatie om hun standpunt te ondersteunen. Millstone en van Zwanenberg analyseerden adviezen van deskundigen in de beginperiode van de BSE crisis in Groot-Brittannië. Zij laten zien dat technische analyses en risicobeoordelingen ondergeschikt werden aan voorafgaande beslissingen van risicomanagers. De adviezen dienden als wetenschappelijke legitimering van politieke beslissingen waarvan officials dachten dat overheidsorganisaties, vleesindustrie en het algemene publiek die anders niet zouden accepteren (Millstone & van Zwanenberg 2001). De publieke perceptie van aan voedsel verbonden risico's kan niet eenvoudigweg zijn gebaseerd op de juiste kennis van zaken. Want wat is de juiste kennis van zaken? Wie beslist welke risico's reëel zijn en welke niet? Het gaat soms niet zozeer om bekende risico's maar om onzekerheden over mogelijke risico's die zich in de toekomst zouden kunnen voordoen (vgl Beck 1999). Het is voor het publiek lastig te beoordelen welke informatie 'juist' is, het komt er vaak op neer dat men moet beslissen welke 'expert' men vertrouwt.

Institutionele verklaringen vormen de tweede verklaring. De zogenaamde prestatiehypothese is zo'n institutionele verklaring. Gebrek aan vertrouwen zou volgens deze hypothese worden veroorzaakt door onvoldoende prestaties van instituties (objectief of waargenomen).

Verschillen tussen de mate van vertrouwen tussen landen zouden dan kunnen worden verklaard door verschillen in de prestaties van instituties. Institutionele verklaringen sluiten vaak aan bij de rationele keuze-theorie of speltheorie en benadrukken de rol van rationele afwegingen en eigenbelang. Het vertrouwen kan worden versterkt door goede resultaten. Deze verklaringen veronderstellen geen direct causaal verband tussen de ontwikkeling van vertrouwen in intermenselijke relaties aan de ene kant en vertrouwen in instituties aan de andere kant¹¹.

Anderen zoeken culturele verklaringen voor verschillen in vertrouwen in voedselveiligheid. Interpersoonlijk vertrouwen wordt als basisvoorwaarde gezien voor systematisch maatschappelijk vertrouwen (Poppe & Kjærnes 2003:14). Vertrouwen ontwikkelt zich langzaam in primaire en secundaire socialisatie. Sommige auteurs benadrukken dat maatschappelijk vertrouwen samenhangt met de verdeling van sociale hulpbronnen. Andere auteurs concentreren zich op maatschappelijk vertrouwen als intrinsiek onderdeel van een lokale of nationale cultuur.¹²

Uit onderzoek blijkt dat het vertrouwen van de bevolking in bijvoorbeeld de politie, de rechtspraak of de regering niet primair afhankelijk is van het oordeel over de prestaties van deze instituties (Elchardus & Smits 2002, Tyler & Huo 2002). Mensen blijken hun oordeel vooral te baseren op hoe goed politie en rechtbank het publiek behandelen of op het beeld dat ze hebben van bekwaamheid, zorgzaamheid of gezag van de instelling. Het eerlijk behandelen

¹⁰ Volgens Ierse experts onderschat het publiek de risico's van bepaalde microbiologische besmettingen, terwijl de risico's van genetische modificatie en BSE worden overschat (de Boer e.a. 2005).

¹¹ Hier in de tekst eventueel een verwijzing invoegen naar inleiding: De prestatiehypothese is een institutionele verklaring (verwijzen naar inleiding bundel??).

¹² Hier in de tekst eventueel een verwijzing invoegen naar inleiding : De identiteitshypothese sluit aan bij deze culturele verklaringen. (verwijzen naar inleiding bundel??)

van mensen en het vertrouwen in de integriteit van de gezagsdrager blijkt belangrijker dan de prestaties van deze instellingen (zoals het niveau van de criminaliteit of de duur en kosten van procedures) (Tyler & Huo 2002). Er blijkt een duidelijke discrepantie tussen objectieve onveiligheid (criminaliteitscijfers) en onveiligheidsgevoelens (van der Vijver 2004).

Wantrouwen in regering, overheid en parlement kan samengaan met een hoge welvaart (goede sociaal-economische resultaten) zoals Elchardus en Smits (2002) voor België laten zien. Dit duidt erop dat vertrouwen en veiligheidsgevoelens niet uitsluitend zijn gebaseerd op rationele afwegingen.

Volgens Poppe & Kjærnes (2003:14) wijst recent empirisch onderzoek erop dat culturele verklaringen voor verschillen in consumentenvertrouwen in voedselveiligheid belangrijk zijn in stabiele situaties terwijl institutionele verklaringen vooral in turbulente en veranderende tijden van belang zouden zijn. In een vergelijking van de houding van de bevolking in New York ten opzichte van de politie voor en na de aanval op het World Trade Center constateren Sunshine & Tyler (2003: 536-537) dat legitimiteit de belangrijkste rol speelt in oordelen over de politie. Instrumentele oordelen over de prestaties van de politie blijken na de aanval wel een grotere rol te spelen dan daarvoor. Culturele en institutionele verklaringen voor vertrouwen zouden elkaar zo kunnen aanvullen.

Voor de verklaring van het verschil in consumentenvertrouwen tussen landen lijkt ook een verschillende opvatting over veilig voedsel een rol te spelen. Zo hebben Duitsers en Belgen een meer traditioneel beeld over voedsel, ze hebben vooral vertrouwen in traditionele productiemethoden en wantrouwen 'onnatuurlijk' voorverpakte voedingsmiddelen.

Nederlanders hebben minder 'romantische' en vrij rationele opvattingen over veilige voeding (Poortinga en Dekker 2002). Een zelfde beeld komt naar voren uit een vergelijkende enquête tussen Nederlandse en Duitse consumenten. Nederlandse respondenten denken bij voedselveiligheid aan kwaliteitscontroles, hygiëne en keurmerken, Duitsers denken aan kwaliteitscontroles en aan natuurlijke en ambachtelijke producten. Zowel Duitse als Nederlandse consumenten vinden dat voedselproducenten als eerste verantwoordelijk zijn voor de voedselveiligheid. Voor Nederlanders komt de overheid op de tweede plaats, terwijl voor Duitsers boeren een grotere verantwoordelijkheid hebben (Future of food 2002: 36-40). Uit het onderzoek van Dagevos en Hansman (2003: 51) komt eveneens naar voren dat de meeste Nederlandse consumenten veilig voedsel niet gelijkstellen met traditionele ambachtelijke voedingsproducten. Zo is slechts 19% het oneens met de stelling dat technologische ontwikkelingen bijdragen aan het veiliger worden van ons voedsel, en tweederde is het (zeer) eens met de stelling dat zelfgemaakt eten niet zonder meer veiliger is dan eten uit de fabriek (zie tabel 3).

Tabel 3: Opvattingen over voedselveiligheid

Stelling	(zeer) mee eens	Neutraal	(zeer) mee oneens
Ons voedsel is nog nooit zo veilig geweest als dat het nu is	34%	46%	20%
De overheid bemoeit zich teveel met de veiligheid van ons voedsel	10%	27%	63%
Technologische ontwikkelingen dragen ertoe bij dat ons voedsel steeds veiliger wordt	44%	37%	19%
Het genetisch aanpassen van planten is goed te keuren als dit de veiligheid van ons voedsel bevordert	40%	31%	29%
Met de huidige kennis zijn we heel goed in staat om te bepalen wat veilig is om te eten en wat niet	51%	30%	19%

Hoe minder mensenhanden en machines ingrijpen in de voedselproductie, des te beter het voedsel is	31%	38%	3%
Zelfgemaakt eten is niet zonder meer veiliger dan eten dat uit de fabriek komt	66%	20%	14%
Toen we nog wisten wat we aten, was ons eten veiliger	19%	33%	48%
Mensen die zelf groente verbouwen eten gezonder	36%	32%	32%
De gekkekoeienziekte en de dioxinekippen laten zien dat intensieve veehouderij slecht is voor de veiligheid van voeding	55%	24%	21%
De recente voedselincidenten (BSE, dioxine) wijzen erop dat het verstandig is om minder vlees te eten	31%	29%	40%
Biologische producten zijn in de regel veiliger om te eten dan niet-biologische producten	36%	38%	26%
Als consument draag je bij aan de veiligheid van voedsel door het zorgvuldig bewaren en bereiden van voeding	90%	9%	1%

Bron: Dagevos & Hansman 2003: 51 en 54

Uit de VWA consumentenmonitor blijkt dat een grote meerderheid van de consumenten vertrouwen heeft in de veiligheid van agrarische producten (verse groenten en fruit, melkproducten) en in industriële conserveringstechnieken (producten in glas, diepvriesproducten en producten in blik), terwijl technisch bewerkte producten als kant-en-klaarmaaltijden, vitaminepreparaten en voorbewerkte verse groenten minder vertrouwen krijgen (de Jonge e.a. 2005:47).

Uit onderzoek blijkt dat twee dimensies sterk van invloed zijn op het waargenomen risico: de mate waarin het risico onbekend of voor de consument onwaarneembaar is en de mate waarin het risico leidt tot bezorgdheid of angstgevoel (Grobe e.a. 1999:662; Kirk e.a. 2002). Mensen kunnen bijvoorbeeld een techniek beoordelen als risicovol omdat ze er weinig van af weten of omdat ze denken dat de wetenschap er weinig vanaf weet. Dit kan de constatering van het RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu) verklaren dat mensen meer angst hebben voor de kans om op lange termijn kanker te krijgen dan voor een voedselinfectie op korte termijn, terwijl wetenschappelijk gezien het eerste met veel meer onzekerheid is omgeven dan het tweede. In geval van een voedselinfectie is het verband tussen besmet voedsel en ziekte duidelijk (Van Kreijl & Knaap 2004: 161).

Uit diverse onderzoeken blijkt dat vertrouwen in instituties sterk samenhangt met waarneming en acceptatie van verschillende technologische risico's (Poortinga & Pidgeon 2005:200).

Vaak wordt verondersteld dat vertrouwen een bepalende factor is voor de perceptie en acceptatie van risico, het zogenaamde causale model van vertrouwen. Gebrek aan vertrouwen in instituties leidt tot het niet accepteren van een risico. Er is ook een alternatief model van vertrouwen: het associatiemodel. Acceptatie van risico wordt dan niet gezien als het resultaat maar als een determinant van vertrouwen. Er lijkt meer empirische steun voor dit associatiemodel dan voor het causale model (Poortinga & Pidgeon 2005).

Invloed van incidenten

Uitgaande van de prestatiehypothese zou het vertrouwen in de veiligheid van voedsel afhangen van de gebleken veiligheid van voedsel en het beeld bij de consument dat de veiligheid van voedingsmiddelen op een adequate wijze wordt bewaakt. Negatieve berichten in de media over incidenten met voedsel zijn een signaal dat voedselproducenten en de instanties en systemen die ervoor moeten zorgen dat voedsel veilig is, gefaald hebben. Dit zou

dan moeten leiden tot een afname van het consumentenvertrouwen. Wat is bekend over de invloed van incidenten op het vertrouwen van consumenten?

Voedselveiligheidsincidenten die in de pers breed worden uitgemeten, leiden soms tot stringenter regelgeving zoals bij de maatregelen naar aanleiding van de BSE-affaire. Soms leiden incidenten met besmet voedsel en de daarmee gepaard gaande negatieve aandacht in de media tot (soms dramatische) dalende verkoop of een negatieve invloed op het consumentenvertrouwen in de veiligheid van voedsel. Berichten over pesticide in zuivelproducten in Hawaï hebben onmiddellijk effect, consumenten kopen minder melk. Positieve berichten in de media (de verontreinigde melk is uit de handel genomen en alle melk in de winkels is veilig) leiden echter niet onmiddellijk tot herstel van het oude consumptiepatroon, de melkconsumptie blijkt pas na meer dan 15 maanden terug op het oude niveau (Liu e.a. 1998). Buzby analyseerde de effecten van drie internationale voedselveiligheidsincidenten: Cyclospora op frambozen uit Guatemala in de US en Canada in 1996, de BSE crisis in het Verenigd Koninkrijk en met dioxine verontreinigd veevoer in België in 1999. In alle drie gevallen volgden maatregelen in landen die de voedselproducten importeren en was sprake van omvangrijke afname van de consumptie en grote economische schade. Soms daalt tegelijkertijd ook de verkoop van aanverwante producten of van een ander product dat negatief in de publiciteit komt. Dit zou erop kunnen duiden dat de algemene bezorgdheid van consumenten groter wordt door zo'n incident. Het blijkt vaak lang te duren voor de consumptie terug is op het oude niveau (Buzby 2001).

Als reactie op de BSE crisis daalde in veel West Europese landen de consumptie van rundvlees met 20-30% aan het eind van de jaren '90 (Verbeke e.a. 2002). In Nederland was geen sprake van een sterk verminderde rundvleesconsumptie (Oosterveer 2002: 220). Volgens Kjærnes e.a (2005:8) was de daling in de vraag naar rundvlees als reactie op de BSE crisis doorgaans slechts kortstondig. Na enige tijd namen mensen vaak hun oude voedingsgewoonten weer op.

Op basis van een consumentenenquête constateren Dagevos en Hartman (2003: 60-61) dat voedselaffaires hun impact hebben op de houding van consumenten ten opzichte van voeding. Ruim de helft van de respondenten vindt dat voedselincidenten (zoals BSE en dioxinekippen) illustreren dat intensivering van de veehouderij niet bevorderlijk is voor de veiligheid van voedsel (zie tabel 3). Dit wordt ondersteund door de bevinding dat consumenten zich zorgen maken over de veiligheid van vlees in het algemeen en kippenvlees in het bijzonder.

Overigens is slechts eenderde het eens met de stelling dat het verstandig is minder vlees te eten naar aanleiding van BSE of dioxineaffaires. Een veranderde houding hoeft dus niet samen te gaan met een verandering in (gerapporteerd) consumptiegedrag. Rimal e.a. (2001) onderzochten de relatie tussen zeven typen zorgen over voedselveiligheid en veranderingen in het voedselconsumptiepatroon. Ze constateren dat bezorgdheid over de voedselveiligheid niet betekent dat mensen hiermee rekening houden bij het kopen van voedsel. De eerdergenoemde voorbeelden van BSE en verontreinigde melk laten zien dat in tijden van een duidelijke crisis wel sprake kan zijn van een duidelijke invloed op het consumptiepatroon.

Duitse consumenten zeggen vaker dan Nederlandse consumenten dat hun koop- en eetgewoonten blijvend zijn veranderd naar aanleiding van negatieve berichtgeving rond BSE en MKZ, Nederlanders zeggen daarentegen vaker dat de negatieve berichten geen invloed hebben gehad op koop- en eetgewoonten (Future of food 2002:40). In de gesprekken met focusgroepen in 2000 bleek dat de BSE-affaire in tegenstelling tot andere incidenten en zorgen wel tot ongerustheid leidde die niet werd gerelativeerd. De deelnemers ervaren het als zeer bedreigend dat het eten van besmet vlees kan leiden tot een ernstige en dodelijke ziekte (Poortinga & Dekker 2002).

Consumenten die zich een voedselincident kunnen herinneren, hebben minder vertrouwen in de veiligheid van voedingsmiddelen dan consumenten die zich geen incident kunnen

herinneren. Het blijkt niet zo te zijn dat het vertrouwen minder is wanneer het gaat over producten waaraan in de mediaberichtgeving aandacht is besteed (de Jonge e.a. 2005: 27). Voorafgaand aan dit onderzoek was geen sprake van grote incidenten, het zou kunnen zijn dat dan wel sprake is van invloed op het vertrouwen in dat product.

Hoe belangrijk is het voedselveiligheidsprobleem?

Dagevos en Hartman (2003: 49-50) vroegen hun respondenten om van 18 onderwerpen aan te geven in welke mate men zich er zorgen over maakt. Meer mensen maken zich zorgen over andere maatschappelijke problemen dan over de veiligheid van voedsel. Op nummer 1 staat terrorisme (79 % van de respondenten maakt zich hier (veel) zorgen over). Ook geweld op televisie, veiligheid op straat, oorlog en armoede zijn onderwerpen waar veel mensen zich zorgen over maken. Van de onderwerpen die met voedsel te maken hebben, scoort het voedseltekort in de wereld het hoogst (67%). Over de andere ontwerpen die met voedsel te maken hebben maken minder mensen zich zorgen (chemische gewasbeschermingsmiddelen 48%, genetisch modificatie 36%, BSE-besmetting 33%, en voedselallergieën 30%). Volgens een recent rapport van het RIVM is het voedsel in Nederland veiliger dan het ooit geweest is zowel wat betreft voedselinfecties (microbiologische besmettingen) als chemische verontreinigingen. Zo is bijvoorbeeld het aantal salmonellabesmettingen de laatste 20 jaar met tweederde afgenomen tot 50.000 gevallen in 2003. Ook de verontreiniging van voedsel en moedermelk met bijvoorbeeld dioxine is sterk afgenomen. Volgens het RIVM hebben de overheid en het bedrijfsleven bij deze verbetering een grote rol gespeeld. Overigens is het RIVM van mening dat het belangrijk blijft om aandacht te besteden aan voedselveiligheid. Jaarlijks leiden voedselinfecties tot 1,3 tot 1,7 miljoen gevallen van maagdarmziekten en doen zich 32.000 gevallen van voedselallergie voor. Er overlijden jaarlijks 20 tot 200 mensen in Nederland aan de gevolgen van een voedselinfectie (van Kreijl & Knaap 2004: 28-30). Volgens Nestle (2003:27) accepteren veel mensen kritiekloos de claims en indringende verzekeringen van de kant van de voedingsindustrie en de overheid dat ons voedsel nog nooit zo veilig is geweest als nu. Dagevos & Hansman (2003: 52) vroegen consumenten of zij het eens zijn met de stelling 'Ons voedsel is nog nooit zo veilig geweest als dat het nu is'. De meningen blijken verdeeld: 34% is het met deze stelling (zeer) eens terwijl 20% het met deze stelling oneens is (zie tabel 3). Ook Duitse en Italiaanse consumenten zijn hierover verdeeld¹³.

Nederlandse consumenten vinden het belangrijk dat er onafhankelijke controle is op de veiligheid van voedsel (Poortinga & Dekker 2002, Dagevos & Hansman 2003). Uit de focusgroepdiscussies van Poortinga en Dekker (2002) komt naar voren dat consumenten veel vertrouwen hebben in controle door overheidsinstanties en ook in zelfregulering. De gespreksdeelnemers vinden het nodig dat voedselproducenten en winkeliers worden gecontroleerd door onafhankelijke instanties. Consumenten hebben vertrouwen in informatie van de Keuringsdienst van waren, van de Consumentenbond en van het Voedingscentrum (de Jonge e.a. 2005: 16; Dagevos & Hansman 2003: 39). Opmerkelijk is dat het ministerie van landbouw als onbetrouwbare informatiebron wordt gezien (Dagevos & Hansman 2003: 39). Consumenten weten waarschijnlijk niet dat de Voedsel en Warenautoriteit onder verantwoordelijkheid valt van het ministerie van Landbouw (ofwel ze zien een duidelijk

¹³ Uit consumentensurveys in de Duitse stad Kiel in 1994, 1999, 2001 en 2002 blijkt dat voedselkwaliteit volgens mensen is verbeterd; in 2002 zijn meer mensen van oordeel dat de kwaliteit van voedsel vergeleken met 10-20 jaar geleden is verbeterd, terwijl minder mensen vinden dat de kwaliteit is achteruitgegaan (Röhr e.s. 2005: 650, 652). In 2002 vond 28% van de ondervraagden in Kiel dat de voedselkwaliteit was achteruitgegaan, terwijl 36% de voedselkwaliteit verbeterd vindt in de loop van de tijd (in 1994 was dit 26 respectievelijk 20%). Van de Italiaanse consumenten vindt 50% dat voedsel nu veiliger is dan 15 jaar geleden, 35% is het daarmee niet eens (Rosati & Saba 2004: 494).

verschil tussen het optreden van de VWA en het ministerie). In de VWA consumentenmonitor is niet gevraagd naar het vertrouwen in informatie van het ministerie van landbouw, maar naar informatie afkomstig van de overheid. Dan is het vertrouwen groter. Consumenten hebben het meeste vertrouwen in de overheid en in boeren wanneer het gaat over eerlijke en open informatie over veiligheid van voedsel. Voedingsmiddelenfabrikanten en winkeliers krijgen een iets lager cijfer. Consumenten geven voedingsmiddelenfabrikanten het hoogste cijfer voor bekwaamheid en kennis om voedselveiligheid te waarborgen, gevolgd door de boeren. De overheid en winkeliers sluiten de rij. Alle vier groepen actoren scoren overigens op alle drie onderdelen (informatie, bekwaamheid en kennis) tussen een drie (niet mee eens, niet mee oneens) en een vier (mee eens) op een 5-punts schaal (de Jonge e.a. 2005: 13).

Uit consumentenonderzoek in het Duitse Kiel blijkt dat het ministerie van voedsel als informatiebron eveneens weinig vertrouwen geniet, evenals voedingsindustrie en media (Röhr e.a. 2005: 654). Het vertrouwen van consumenten in overheden als bron voor betrouwbare informatie is in het algemeen niet erg groot (Frewer 2003; Rosati & Saba 2004; Savadori 2004: 1291). Uit een Amerikaans onderzoek naar de risicobeoordeling van consumenten van melk van koeien behandeld met een bepaald groeihormoon (rbGH), blijkt dat consumenten ondanks de goedkeuring van de federale voedselautoriteit bezorgd bleven over deze melk. Vooral het gebrek aan vertrouwen in de federale voedselautoriteit en het feit dat veel consumenten geen voordeel zien in deze melk, hangen samen met het waarnemen van een hoog risico (Grobe e.a. 1999). Vertrouwen in organisaties is volgens Lang & Hallman (2005) de resultante van het oordeel over de organisatie wat betreft de competentie, de bruikbaarheid als informatiebron, het gericht zijn op het maatschappelijke belang en eerlijkheid van de informatie over mogelijke risico's.

Is vertrouwen in voedsel onderdeel van maatschappelijk vertrouwen?

Op basis van onderzoek in België naar het vertrouwen dat mensen hebben in instanties zoals politie, rechtspraak, ziekenhuizen, parlement en kerk concluderen Elchardus en Smits (2002) dat sprake is van maatschappelijk vertrouwen of maatschappelijk wantrouwen. Het gaat om een algemeen (gebrek aan) vertrouwen in instituties en gezagsdragers. Dat betekent dat mensen die geen vertrouwen hebben in bijvoorbeeld de politie zeer waarschijnlijk ook geen vertrouwen hebben in de overheid of in de rechtspraak of in de gezondheidszorg. Volgens Elchardus en Smits bestaat bij een deel van de bevolking een grondhouding van wantrouwen, in het bijzonder bij mensen aan de onderkant van de samenleving (laag inkomen, lage opleiding, geen of marginaal werk).

Zou vertrouwen in voedselveiligheid ook deel uitmaken van een dergelijk algemeen maatschappelijk vertrouwen?

In consumentenonderzoek naar vertrouwen in voedselveiligheid is niet gevraagd naar het vertrouwen dat mensen hebben in andere maatschappelijke instanties. Het is op basis hiervan dus niet mogelijk om te analyseren of degenen die minder vertrouwen in de veiligheid van voedsel hebben tevens minder vertrouwen hebben in andere maatschappelijke instituties. In plaats daarvan zullen we nagaan of verschillen tussen landen in het niveau van vertrouwen in voedselveiligheid samengaat met het vertrouwen in andere maatschappelijke instituties.

Vervolgens zullen we nagaan of er een relatie is tussen vertrouwen in voedselveiligheid en achtergrondkenmerken zoals opleiding, inkomen of sociale klasse.

Elders in dit nummer constateren Dekker en Van der Meer dat Nederland internationaal vergeleken geldt als een land met een hoog niveau van maatschappelijk vertrouwen. Het relatief hoge niveau van vertrouwen in voedselveiligheid in Nederland past in dit beeld. Ook in een aantal andere landen komt het niveau van vertrouwen in voedselveiligheid overeen met het niveau van maatschappelijk vertrouwen (hoog vertrouwen in Denemarken, laag vertrouwen in Italië). Maar Groot-Brittannië past niet in dit patroon. In Groot-Brittannië is

volgens Dekker en Van der Meer het vertrouwen in politiek en overheid niet groot, terwijl volgens Poppe en Kjærness (2003) het vertrouwen in de veiligheid van voedsel juist zeer groot is. Is dit te verklaren door bijzondere omstandigheden of gebeurtenissen in Groot-Brittannië? Of betekent dit dat toch geen sprake is van een algemeen maatschappelijk vertrouwen dat betrekking heeft op allerlei verschillende instituties?

Consumentenonderzoek laat zien dat er een grote mate van vertrouwen is in de veiligheid van voedsel. Uit het onderzoek van Dagevos & Hartman blijkt dat de laagst opgeleiden het minste vertrouwen hebben in veiligheid van het voedsel. Vooral laagopgeleiden in verstedelijkte gebieden antwoorden bijvoorbeeld vaker neutraal op de vraag of het eten over het algemeen veilig of onveilig is (niet veilig/niet onveilig). Vooral middelbaar opgeleiden noemen voedsel vaker zeer veilig (Dagevos & Hartman 2003: 101-102, 107, 118-119). Dit gegeven zou aansluiten bij de analyse van Elchardus en Smits. Dit verband tussen een lage opleiding en weinig vertrouwen wordt echter in ander onderzoek niet bevestigd. De gemiddelde scores voor consumentenvertrouwen en voor consumentenwantrouwen in de VWA Consumentenmonitor blijken niet significant gerelateerd te zijn aan opleidingsniveau of sociale klasse¹⁴.

Het is lastig om op basis hiervan een duidelijke conclusie te trekken over de vraag of een gebrek aan vertrouwen in de veiligheid van voedsel samenhangt met een laag opleidingsniveau of een lage sociale klasse. Wellicht zijn mensen met maatschappelijk wantrouwen ondervertegenwoordigd in consumentenonderzoek. Er zou kunnen worden verondersteld dat mensen met maatschappelijk wantrouwen tevens wantrouwend staan tegenover onderzoek en weigeren mee te werken of vanwege een geringe maatschappelijke participatie niet worden uitgenodigd tot deelname aan het onderzoek.

Wanneer wordt gekeken naar de mate waarin consumenten zich zorgen maken over de veiligheid van bepaalde producten is evenmin een duidelijk verband aanwezig met inkomen, opleiding of sociale klasse. Bij drie producten zijn vrouwen meer bezorgd dan mannen (rundvlees, varkensvlees en chips). De Jonge e.a. (2004: 843) concluderen dat mannen significant meer vertrouwen hebben in de veiligheid van voedingsmiddelen in het algemeen dan vrouwen. In het internationaal vergelijkende onderzoek blijkt geslacht de enige variabele gebruikt om sociale stratificatie te meten, die in alle landen statistisch significant samenhangt met vertrouwen in voedselveiligheid (Poppe & Kjærnes 2003:46). In de zes onderzochte landen zijn vrouwen minder geneigd dan mannen om bepaalde voedselproducten te beschouwen als 'erg veilig'¹⁵.

Inkomen en opleiding blijken niet sterk samen te hangen met bezorgdheid over voedselveiligheid, ook lijkt het verband niet altijd in dezelfde richting. Zo zijn bijvoorbeeld consumenten boven de 35 jaar meer bezorgd over groente, vooral degenen met een laag inkomen (Dagevos en Hartman 2003: 94). Bij kip zijn niet-kerkelijken en hervormden vaker bezorgd, bij de niet-kerkelijken nog meer bij de middeninkomens; bij de rooms katholieken zijn juist degenen met een middelbare of hogere opleiding meer bezorgd (Dagevos en Hartman 2003: 93). Bij een index voor bezorgdheid voor 4 producten blijken consumenten

¹⁴ Informatie van J. de Jonge (Marktkunde en Consumentengedrag, Wageningen Universiteit en Research Centrum) aan de auteur. De analyse is uitgevoerd op de gegevens uit de VWA consumentenmonitor 2003 en 2004. In de data uit 2003 zijn er geen significante relaties gevonden tussen vertrouwen en wantrouwen enerzijds en sociale klasse en opleidingsniveau anderzijds. In 2004 was alleen de relatie tussen wantrouwen en opleidingsniveau significant, waarbij mensen met een laag opleidingsniveau meer wantrouwend waren dan mensen met een gemiddeld ($p < 0.05$) of hoog ($p < 0.10$) opleidingsniveau. Zie tabel 1 voor de in de Consumentenmonitor gebruikte stellingen

¹⁵ Vrouwen lijken in het algemeen risico's hoger in te schatten dan mannen (Koelen en Lijklema 2004: 252; ook Dosman e.a. 2001; Miles e.a. 2004:13 en 16; Kirk e.a. 2002: 191-192).

met hoge en lage opleiding meer bezorgd dan met een middelbare opleiding. De bezorgdheid blijkt het grootste bij hoger opgeleide vrouwen en bij laag opgeleiden met een laag inkomen (Dagevos en Hartman 2003: 95-97). In het Europees vergelijkende onderzoek blijkt een hoog opleidingsniveau alleen in West Duitsland significant samen te hangen met meer vertrouwen in voedselveiligheid. In de overige landen is geen significant verband aantoonbaar met opleidingsniveau, bovendien is het effect van opleidingsniveau in sommige landen positief en in andere landen negatief. (Poppe & Kjærnes 2003:47). In een Brits consumentenonderzoek bleek geen effect van sociale klasse op zorgen over voedselveiligheid, gewicht en evenwichtige voeding in het dagelijks leven (Miles e.a. 2004: 14). Wel bleek er verschil in de aard van de zorgen. Mensen uit de meer welvarende sociale klassen zijn minder bezorgd over veiligheid die te maken heeft met levensstijl (zoals hygiëne, voedselvergiftiging en informatie over voedselveiligheid) dan mensen uit minder welvarende milieus (Miles e.a. 2004:17,20). Taylor-Gooby (2006) constateert op basis van Britse opinieonderzoeken over genetisch gemodificeerd voedsel dat bij arbeiders en laagopgeleiden vertrouwen en scepsis positief met elkaar samenhangen, terwijl bij meer geprivilegieerden scepsis het vertrouwen ondermijnt. Taylor-Gooby interpreteert dit als volgt: hoger opgeleide mondige mensen moeten door de overheid wordt overtuigd en antwoord krijgen op hun vragen en zorgen om vertrouwen in de overheid te kunnen hebben.

Alles bij elkaar lijkt geen sprake van een duidelijke samenhang tussen de mate van vertrouwen in voedselveiligheid en opleidingsniveau, inkomen of sociale klasse. Wel zou er verschil kunnen zijn tussen maatschappelijke sociale lagen in de aard van eventuele bezorgdheid over de veiligheid van voedsel en in de wijze waarop vertrouwen wordt bewerkstelligd of verloren gaat.

Is er wellicht een verband met maatschappelijke geëngageerdheid of participatie? Dagevos en Hartman (2003: 117) constateren dat lidmaatschap of donateurschap van maatschappelijke organisaties zoals Natuurmonumenten, Rode kruis, WNF of consumentenbond geen goede graadmeter is voor hoe mensen voedselveiligheid beleven. Wel blijken mensen die zich zorgen maken over allerlei maatschappelijke ontwikkelingen zich vaker ook zorgen te maken over voedsel en bepaalde voedselproducten.

De bevinding dat de meeste consumenten vertrouwen hebben in de veiligheid van het voedsel maar dat tegelijkertijd sommigen zich zorgen maken over de veiligheid van specifieke producten of issues zou kunnen duiden op de aanwezigheid van een algemeen basispatroon van maatschappelijk vertrouwen. Concrete zorgen of ongerustheid over specifieke onderwerpen doen kennelijk niet direct afbreuk aan deze basis van vertrouwen¹⁶.

Consequenties voor beleid en regelgeving

Leidt dit tot de conclusie dat activiteiten van voedingsproducenten, supermarkten en overheid gericht op behoud van consumentenvertrouwen overbodig zijn? Pogingen om het publieke vertrouwen in voedselveiligheid te verbeteren richten zich vaak op verhoogde transparantie en vergroting van de publieke participatie in de besluitvorming (Frewer 2003; Rothstein 2005: 520-521). Zo is bij de vormgeving van de nieuwe voedselautoriteit in Groot-Brittannië geprobeerd consumenten(organisaties) een grotere rol te geven (Rothstein 2003, 2005). Volgens Oosterveer (2005: 57) zijn voor het bewerkstelligen van consumentenvertrouwen in kwaliteit en veiligheid van voedsel veranderingen noodzakelijk. Oosterveer wijst bijvoorbeeld op de mogelijkheden van kritische consumenten om hun koopkracht te gebruiken om bewuste keuzes te maken. Dit kan leiden tot nieuwe sociale relaties tussen producenten en consumenten zoals het voorbeeld van Fair Trade koffie laat zien (p 181).

¹⁶ Vergelijk het onderscheid dat Poortinga elders in deze bundel maakt tussen algemeen vertrouwen en scepticisme als twee dimensies van vertrouwen die relatief onafhankelijk van elkaar blijken te zijn.

Elchardus en Smit (2002) constateren dat wantrouwige burgers niet de hoogopgeleide, mondige en kritische burgers zijn, maar juist laagopgeleide, geïsoleerde en chagrijnige burgers die weinig deelnemen aan het maatschappelijke leven. Maatschappelijk wantrouwen komt voort uit hun beleving van uitgesloten zijn van zinvolle participatie in het maatschappelijke leven. Pieterman, Elffers en Dekker¹⁷ stellen in aansluiting hierop dat het streven naar meer transparantie en participatie van stakeholders geen oplossing biedt voor maatschappelijk wantrouwen. Maatregelen gericht op meer transparantie en participatie kunnen zelfs averechts werken omdat hiermee het subjectieve gevoel van uitsluiting van lager opgeleiden wordt vergroot en daarmee de gevoelens van onveiligheid en wantrouwen toenemen.

Dit leidt tot de vraag wat er te verwachten valt van meer transparantie en meer participatie van consumenten(organisaties) op het gebied van voedselveiligheid.

Wanneer bezorgdheid over de veiligheid van voedsel zou voortkomen uit een algemeen gevoel van uitsluiting en het ontbreken van vertrouwen in instituties en gezagsdragers dan zal een grotere transparantie of betere informatie op etiketten hierin geen verandering kunnen brengen. Uit consumentenonderzoek bleek echter dat de meerderheid van de consumenten vertrouwen heeft in de veiligheid van het voedsel. Bezorgdheid over de veiligheid van bepaalde voedingsproducten lijkt niet te resulteren in een algemeen gebrek aan vertrouwen in de veiligheid van voedsel. Dit zou geïnterpreteerd kunnen worden als een grondpatroon van vertrouwen. Er is geen eenduidig verband tussen vertrouwen en wantrouwen in voedselveiligheid met inkomen, opleiding of sociale klasse.

Producenten, supermarkten en overheid lijken zich in hun beleid niet te richten op burgers met maatschappelijk wantrouwen maar op de middenklasse en hoger opgeleide consumenten en op maatschappelijke organisaties. Er lijkt daarom geen aanleiding te denken dat betere transparantie of pogingen de participatie van consumenten te vergroten, zullen leiden tot meer wantrouwen in de veiligheid van voedsel of verlies aan vertrouwen in voedselproducenten of het toezicht op voedselveiligheid.

Consumentenorganisaties hebben in het verleden slechts een beperkte rol gespeeld in discussies over levensmiddelenrecht en voedselveiligheidsbeleid (Marsden, Flynn & Harrison 2000). De laatste jaren lijkt de rol van consumentenorganisaties groter te worden, zowel de consumentenbond als milieuorganisaties manifesteren zich duidelijker. Greenpeace organiseerde bijvoorbeeld massale druk op de Europese Commissie over de regulering van residuen van pesticiden (Hood, Rothstein & Baldwin 2001: 124).

De Consumentenbond maakt(e) zich vooral sterk voor een wettelijk informatierecht voor consumenten. Op 10 december 2002 presenteerde de bond een wetsvoorstel: Wet openbaarheid van productie en ketens (Wok). Verder eiste de Consumentenbond een goede wettelijke omschrijving voor het gebruik van 'light' op producten en bescherming tegen misleidende gezondheids- en voedingsclaims. Ook drong de Consumentenbond aan op maatregelen om kippenvlees salmonellavrij te maken, op actie van de Keuringsdienst van waren tegen antibiotica in eieren, en een effectiever voedselveiligheidsbeleid door een sterke onafhankelijke voedselautoriteit¹⁸. De Consumentenbond is van mening dat overheid en bedrijfsleven hun verantwoordelijkheid met betrekking tot het probleem van overgewicht teveel afschuiven op de consument. Overheid en bedrijfsleven zouden moeten zorgen voor het tegengaan van misleidende reclame, duidelijke etiketten en verbeterde productsamenstelling¹⁹.

¹⁷ verwijzing naar inleiding!!

¹⁸ Persberichten consumentenbond, www.consumentenbond.nl/nieuws/archief (persberichten van respectievelijk 9 december 2002, 9 september 2005, 23 mei 2005, 29 mei 2002, 6 september 2002, en 14 januari 2002)

¹⁹ [http://www.consumentenbond.nl/nieuws/nieuws/Archief/2005 \(23 September 2005\)](http://www.consumentenbond.nl/nieuws/nieuws/Archief/2005%20(23%20September%202005))

Milieuorganisaties manifesteren zich duidelijk in de actie 'Weet wat je eet' van Natuur en milieu, consumentenvereniging Goede waar en co, en Milieudefensie²⁰. Deze organisaties oefenen druk uit op supermarkten en de overheid om te bewerkstelligen dat groenten en fruit in de supermarkt geen restanten van bestrijdingsmiddelen bevatten. Ze onderzoeken daartoe regelmatig producten op bestrijdingsmiddelen en publiceren de resultaten hiervan. Inmiddels onderzoekt ook de Voedsel en Waren Autoriteit de mogelijkheid om onderzoeksgegevens openbaar te maken. Supermarkten zijn begrijpelijkerwijs niet blij wanneer publiekelijk bekend wordt gemaakt dat bijvoorbeeld restanten bestrijdingsmiddelen zijn aangetroffen op druiven. Supermarkten reageren op deze acties: door naar de rechter te stappen, door de producten uit de winkel te halen, door zelf vaker producten te onderzoeken op bestrijdingsmiddelen of door bepaalde producten (tijdelijk) uit het assortiment te halen. Tevens proberen supermarkten samen met het Voedingscentrum en de Voedsel- en Warenautoriteit de conclusies van 'Weet wat je eet' ter discussie te stellen door te benadrukken dat de aanwezige residuen geen risico vormen voor de gezondheid en door de standpunten van de actievoerders in diskrediet te brengen. Het CBL spreekt van een 'lastercampagne' en noemt de acties 'misleiding van de consument' en 'consumenten op onterechte gronden angst aanjagen'²¹. De berichtgeving over de acties in de media heeft niet geleid tot een afname van het vertrouwen van consumenten in de veiligheid van groente en fruit (de Jonge 2005: 28).

Het zijn bepaalde maatschappelijke organisaties, die waarschijnlijk vooral worden gedragen door hoger opgeleiden, die erop aandringen dat risico's die mogelijk kunnen zijn verbonden aan voedsel zoveel mogelijk worden beperkt door de industrie en door de overheid. (En misschien nog een beetje door eigen gedrag van consumenten.) Deze activiteiten lijken niet zozeer voort te komen uit een grondhouding van wantrouwen tegen autoriteiten of een onbestemde angst maar uit het besef dat zich bepaalde risico's zouden kunnen voordoen en de wens deze risico's zoveel mogelijk te beperken.

Overigens zal de doorsnee consument naar alle waarschijnlijkheid geen belangstelling hebben voor een actieve betrokkenheid bij voedselveiligheidsbeleid. Uit consumentenonderzoek blijkt bijvoorbeeld dat de meeste consumenten geen behoefte hebben aan meer informatie. Zo concluderen Dagevos en Hansman (2003: 39-40) dat het overgrote deel van de Nederlanders weinig af weet van voedsel(veiligheid) en dat mensen nauwelijks actief zoeken naar informatie over voedselveiligheid. Uit de consumentenmonitor blijkt dat slechts een op de tien consumenten zegt informatie te hebben gezocht over de veiligheid van voedingsmiddelen gedurende het voorafgaande half jaar (de Jonge e.a. 2005: 25-26).

Slot

Maatschappelijk vertrouwen moet worden onderscheiden van het streven om technologische risico's te beperken of te beheersen. Er is een basis van maatschappelijk vertrouwen op het terrein van voedsel: de meeste mensen vertrouwen erop dat voedsel dat in Nederland in de winkel ligt veilig is en niet leidt tot nadelige gevolgen voor de gezondheid. Dit vertrouwen lijkt niet aangetast door voedselincidenten. Het huidige hoge niveau van vertrouwen in voedselveiligheid is echter geen garantie dat dit vertrouwen ook in de toekomst gehandhaafd blijft. Maatschappelijk vertrouwen kan in korte tijd afbrokkelen, bijvoorbeeld door incompetent of inadequaat reageren op problemen, incidenten en zorgen van consumenten. Zo is Nederland in het tijdsbestek van enkele jaren (2001-2004) van een land met een zeer hoog maatschappelijk vertrouwen veranderd in een land met een gemiddeld niveau van vertrouwen (Dekker en Van der Meer, elders in deze bundel). Vertrouwen wordt langzaam opgebouwd,

²⁰ <http://www.weetwatjeeet.nl/>

²¹ Persberichten CBL: 'CBL blij met kamervragen over residunormen' en CBL: Milieudefensie moet direct stoppen met paniek zaaien en misleiden' (3 februari 2005), www.cbl.nl/pers/persberichten (30-9-2005).

maar kan snel worden afgebroken (Poortinga & Pidgeon 2004, 2005:207; White & Eiser 2005). Gebeurtenissen die het vertrouwen kunnen schaden, zijn meer zichtbaar en er wordt meer geloof aan gehecht dan aan positieve berichten (Savadori e.a. 2004; White & Eiser 2005:1197).

Analyse van consumentenonderzoeken leidt tot de conclusie dat een duidelijke samenhang ontbreekt tussen de mate van vertrouwen in voedselveiligheid en het opleidingsniveau, inkomen of sociale klasse. Mensen met een hoge opleiding of hoog inkomen maken zich misschien wel andere zorgen en verwachten een serieus antwoord op hun zorgen serieus.

De huidige discussies en belangentegenstellingen over het voedselveiligheidsbeleid hebben vooral te maken met de vraag wat de samenleving moet en kan doen om risico's, die mogelijk aan voedsel zijn verbonden, in te perken. En vervolgens wie daarvoor de eerst verantwoordelijke is en in hoeverre de consument zelf de keuze moet worden gelaten om bepaalde risico's te nemen of te vermijden. Moet een product of productiewijze met een bepaald risico helemaal worden uitgebannen? En is het dan de overheid, de voedingsindustrie of de winkelier die dit zou moeten doen? Moet bijvoorbeeld de verkoop van kaas gemaakt van rauwe (niet gepasteuriseerde) melk worden verboden? Moet het gebruik van rauwe eieren in de horeca sterk worden afgeraden of worden verboden? Of is het beter om de consument goed te informeren over eventuele risico's en de consument zelf te laten kiezen of dit product wel of niet wordt geconsumeerd?

Literatuur

- BECK, U. (1999) *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- BOER, DE, M., M. MCCARTHY, M. BRENNAN, A.L. KELLY & C. RITSON (2005) Public understanding of food risk issues and food risk messages on the island of Ireland: The views of food safety experts, *Journal of food safety* 25, 241-265.
- BRUHN, C.M. (2005) Explaining the concept of health risk versus hazards to consumers, *Food Control*, Volume 16, Issue 6, 487-490
- BUZBY, J.C. (2001) Effects of food safety perceptions on food demand and global trade, in: Regmi, A. (ed.), *Changing structure of global food consumption and trade*, Washington: US Department of agriculture, Economic research service USDA, 55-66
- DAGEVOS, J.C. & H.J.M. HANSMAN (2003) *Weten, Wensen & Waarden, Consument en Voedsel(veiligheid)*, Den Haag: Voedingscentrum
- DAGEVOS, J.C., A.F. VAN GAASBEEK & M. VERHOEVEN (2001) Belevingsconsumenten: Variatie in zorgen om voedselveiligheid, *Index* 8, 2-3.
- Dekker, P. & T. van der Meer (2005) Vertrouwen en ervaren bedreigingen landenvergelijkend *Recht der Werkelijkheid* dit nummer
- DOSMAN, D.M., W.L. ADAMOWICZ & S.E. HRUDEY (2001) Socioeconomic determinants of health- and food safety-related risk perceptions, *Risk Analysis* 21/2 307-317.
- ELCHARDUS, M. & W. SMITS (2002) *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*, Brussel: VUBpress
- FREWER, L. (2003) Hoe kijkt de consument tegen voedselveiligheid aan?, in: ROUGOOR, C., W. VAN DER WEIJDEN & P. BOL (red.), *Voedselveiligheid tot (w)elke prijs? Essays en verslag van een conferentie*, Ministerie van LNV, Stuurgroep technology assessment, 61-69.
- Future of Food, Duitsers en Nederlanders aan het woord over de toekomst van de landbouw: een grensoverschrijdende dialoog* (2002) 10 oktober-21 november 2001: voedselveiligheid, dierenwelzijn, boerderij van de toekomst

- <http://www.future-of-food.nl/resultaten/resultaten.html> (22 april 2004)
- GRIEVINK, J.-W., L. JOSTEN & C. VALK (2002) *State of the art in food. The changing face of the worldwide food industry*, Doetinchem: Elsevier Business Information.
- GROBE, D., R. DOUTHITT & L. ZEPEDA (1999) A Model of Consumers' Risk Perceptions Toward Recombinant Bovine Growth Hormone (rbGH): The Impact of Risk Characteristics, *Risk Analysis* 19/4, 661 – 673.
- HAVINGA, T. (2003) Private regulering voedselveiligheid: De supermarkt als regelgever en handhaver, *Recht der Werkelijkheid*, 189-212.
- HOOD, C., H. ROTHSTEIN & R. BALDWIN (2001) *The government of risk. Understanding risk regulation regimes*, Oxford: Oxford University Press 2001
- JONGE, J. de, L. FREWER, H. van TRIJP, R.J. RENES, W. de WIT & J. TIMMERS (2004) Monitoring consumer confidence in food safety: an exploratory study, *British Food Journal*, 106 10/11, 837-849.
- JONGE, J. de, H.P.J.M. NOTEBORN, E.G. SCHOUTEN & J. TIMMERS (2005) *VWA Consumentenmonitor 2004. Onderzoek naar het vertrouwen van de consument in de veiligheid van voedingsmiddelen*, Den Haag: VWA
- KÄFERSTEIN, F.K. (2003) Actions to reverse the upward curve of foodborne illness. *Food control* 14, 101-109.
- KIRK, S., D. GREENWOOD, J. CADE & A. PEARMAN (2002) Public perception of a range of potential food risks in the United Kingdom, *Appetite*, 38/3, 189-197
- KJÆRNES, U., A. WARDE, R. LAVIK & M. HARVEY (2005) *Trust and the institutionalisation of food consumption*, Paper biannual meeting of the European Sociological Association Torun Poland, 9-12 september 2005.
- KOELEN, M.A. & S. LIJKLEMA (2004), De consument en perceptie van voedselveiligheid, in: C.F. van KREIJL & A.G.A.C. KNAAP (red.), *Ons eten gemeten. Gezonde voeding en veilig voedsel in Nederland*, Bilthoven: Bohn Stafleu Van Loghum/RIVM, 248-260
- KOOLMEES, P.A. (1997) *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland 1795-1940*, Rotterdam: Erasmus publishing
- KREIJL, C.F. van & A.G.A.C. KNAAP (2004) (red), *Ons eten gemeten. Gezonde voeding en veilig voedsel in Nederland*, Bilthoven: Bohn Stafleu Van Loghum/RIVM
- LANG, J.T. & W.K. HALLMAN (2005) Who does the public trust? The case of genetically modified food in the United States, *Risk Analysis* 25/5, 1241-1252.
- LIU, Shiping, Ju-Chin HUANG & Gregory L. BROWN (1998) Information and risk perception: A dynamic adjustment process, *Risk Analysis* 18 /6, 689-699.
- MACFARLANE, R. (2002) Integrating the consumer interest in food safety: the role of science and other factors, *Food policy* 27/1, 65-80
- MARSDEN, A. FLYNN & M. HARRISON (2000) *Consuming interests. The social provision of foods*, London: UCL press
- MILES, S., M. BRENNAN, S. KUZNESOF, M. NESS, C. RITSON & L.J. FREWER (2004) Public worry about specific food safety issues, *British Food Journal*, 106/1, 9-22.
- MILLSTONE, ERIK & P. VAN ZWANENBERG (2001) Politics of expert advice: Lessons from the early history of the BSE saga, *Science and public policy* 28/ 2, 99-112.
- NESTLE, M. (2003) *Safe Food: Bacteria, biotechnology, and bioterrorism*. Berkeley [etc.]: University of California Press (California Studies in Food and Culture).
- OOSTERVEER, P. (2002). Reinventing Risk Politics: Reflexive Modernity and the European BSE Crisis, *Journal of Environmental Policy & Planning* 4, 215-229.
- OOSTERVEER, P. (2005) *Global food governance*, diss. WU
- PAULUS, I. (1974) *The search for pure food. A sociology of legislation in Britain*.
- POPPE, Ch. & U. KJÆRNES (2003) *Trust in food in Europe - A Comparative Analysis*, Oslo

POORTINGA, W. (2005) Vertrouwen en de perceptie van technologische risico's Recht der Werkelijkheid dit nummer

- POORTINGA, W. & P. DEKKER (2002) Voedselveiligheid: een kwestie van vertrouwen?, in: A.E. BRONNER et al. (red.), *Ontwikkelingen in het marktonderzoek* (MOA Jaarboek), Haarlem: De Vrieseborch, 157-171.
- POORTINGA, W. & N.F. PIDGEON (2004) Trust, the asymmetry principle, and the role of prior beliefs, *Risk Analysis* 24/6, 1475-1486.
- POORTINGA, W. & N.F. PIDGEON (2005) Trust in risk regulation: cause or consequence of the acceptability of GM Food? *Risk Analysis* 25/1, 199-209.
- RIMAL, A., S. M. FLETCHER, K.H. MCWATTERS, S. K. MISRA & S. DEODHAR (2001) Perception of food safety and changes in food consumption habits: a consumer analysis, *Journal of consumer studies and home economics* 25/1, 43-52.
- RÖHR, A., K. LÜDDECKE, S. DRUSCH, M.J. MÜLLER & R.V. ALVENSLEBEN (2005) Food quality and safety - consumer perception and public health concern, *Food Control* 16, 649-655.
- ROSATI, S. & A. SABA (2004) The perception of risk associated with food-related hazards and the perceived reliability of sources of information, *International Journal of Food Science and Technology* 39, 491-500.
- ROTHSTEIN, H. (2005) Escaping the Regulatory Net: Why Regulatory Reform Can Fail Consumers, *Law & Policy*, Volume 27, Issue 4, 520-548.
- ROTHSTEIN, H. (2003) *Precautionary Bans or Sacrificial Lambs? Participative Risk Regulation and the Reform of the UK Food Safety Regime*, LSE Discussion paper 15, London: LSE.
- ROUGOOR, C., W. van der WEIJDEN & P. BOL (red.) (2003) *Voedselveiligheid tot (w)elke prijs? Essays en verslag van een conferentie*, Ministerie van LNV, Stuurgroep technology assessment.
- SALVATORE, A. & R. SASSATELLI (2004) *Consumer trust in food. Trust and Food. A theoretical discussion*, Bologna.
- SAVADORI, L., S. SAVIO, E. NICOTRA, R. RUMIATI, M. FINUCANE & P. SLOVIC (2004) Expert and Public Perception of Risk from Biotechnology, *Risk Analysis* 24/5, 1289-1299.
- SPRIGGS, J. AND G. ISAAC (2001) *Food safety and International Competitiveness: The case of Beef*, Oxford/New York: Cabi publishing.
- SUNSHINE, J. & T. R. TYLER (2003) The role of procedural justice and legitimacy in shaping public support for policing, *Law & Society Review* 37 /3, 513-547.
- SWAAN, A. DE (1989), *Zorg en de staat : welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam: Bakker.
- TAYLOR-GOODY, P. (2006) Trust and GM Food, *Journal of Risk research* (forthcoming)
- TIMMERS, J.C.M. & J. DE JONGE (2004) *VWA Consumentenmonitor 2003. Onderzoek naar de perceptie van voedselveiligheid*, Den Haag: VWA
- TYLER, T. R. & Y. J. HUO (2002) *Trust in the law. Encouraging public cooperation with the police and courts*. New York: Russell sage foundation.
- VERBEKE, W., R.W. WARD & T. AVERMAETE (2002) Evaluation of publicity measures relating to the EU beef labelling system in Belgium, *Food policy* 27 339-353.
- VIJVER, K. VAN DER (2004) Public safety and the role of the police. some theoretical considerations, in: K. van der Vijver & J. Terpstra (eds) *Urban safety: Problems, governance and strategies*. Enschede: University of Twente iPiT, p 37-51.
- VOGEL, D. (2001) *The new politics of risk regulation in Europe*, CARR Discussion Paper no. 3.

- WHITE, M.P. & J.R. EISER (2005) Information specificity and hazard risk potential as moderators of trust asymmetry, *Risk Analysis* 25/5, 1187-1198.
- WIT, W. DE (2003) Het Nederlandse en Europese beleid inzake voedselveiligheid, in C. Rougoor, W. van der Weijden & P. Bol (red.) *Voedselveiligheid tot (w)elke prijs? Essays en verslag van een conferentie*, Ministerie van LNV, Stuurgroep technology assessment, 13-15